

TARİH-İ CEVDET'E GÖRE NAPOLYON

Kamuran ŞİMŞEK*

Özet

Tarih-i Cevdet, Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçiliği açısından en önemli eseridir. 1774 – 1826 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olayların anlatıldığı bu eserde devrin öne çıkmış devlet adamlarına da özel bir önem verilmiştir. Ancak Cevdet Paşa'nın Napolyon'a karşı ilgisi hiçbir devlet adamıyla karşılaştırılmayacak kadar özeldir. Dolayısıyla bu makalede, Napolyon'a ilişkin Tarih-i Cevdet'te geçen bilgiler üzerinden Paşa'nın Napolyon'u kişisel ve siyasi bir aktör olarak nasıl anlattığı analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Napolyon.

NAPOLEON ACCORDING TO TARİH-I CEVDET

Abstract

Tarih-i Cevdet is the historian Ahmet Cevdet Paşa's most important book. The historical, social, economic, and cultural events that took place in the Ottoman State from 1774 to 1826 were depicted in this book with a particular interest given to the leading figures of this era. Cevdet Paşa's interest towards Napoleon is very unique in itself that cannot be compared to any statesmen. Therefore, this article attempts to analyse how Cevdet Paşa portrays Napoleon as a personal and political figure with the information stated in Tarih-i Cevdet.

Key Words: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Napoleon.

GİRİŞ

Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), 19. yüzyılda yaşamış Tanzimat dönemi ulemasının seçkin kişilerinden birisidir.¹ Büyük bir devlet adamı olmasının yanı sıra tarihçi, hukukçu, mütefekkir, edip, eğitimci ve sosyolog olan

¹ Bugüne kadar Ahmet Cevdet Paşa ve eserleri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", İslam Ansiklopedisi, C. III, 114 - 123; Ahmet Cevdet Paşa (1967), *Tezahir*, Yay. Haz. M. Cavid Baysun, Ankara; Fatma Aliye Hanım (1995), *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul; Ahmet Cevdet Paşa (1980), *Maruzat*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul; Ahmet Cevdet Paşa (1982), *Mecelle*, Yay. Haz. Ali Himmet Berki, İstanbul; Ebul'ula Mardin (1996), *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara; Sempozyum (1997), *Ahmet Cevdet Paşa (1823 – 1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara; Christoph K. Neumann (2000), *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul; Ümit Meriç (1975), *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul; Richard L. Chambers (1973), "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, Ahmet Cevdet Paşa, International Journal of Middle East Studies, Vol. 4, No. 4, pp. 440 - 464 ve bunlarda bahsedilen diğer kaynaklardır.

Cevdet Paşa,² Sultan Abdülmecit, Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamit dönemlerine tanıklık etmiştir. Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'nın dairesine girerek çok önemli meselelerin iç yüzünü görme fırsatını elde etmiştir. Yine devrin önde gelen devlet adamlarından Âli, Fuat, Rıza, Damat Mehmet Ali, Yusuf Kamil, Mütercim Rüşdi, Mahmut Nedim, Şirvanizade Rüşdi, Hüseyin Avni ve Mithat Paşalarla tanışmıştır. Anadolu ve Rumeli ıslahat heyetlerinde bulunarak devletin siyasi, sosyal ve ekonomik vaziyetini görmüş, valilik ve nazırlık gibi makamlarda bulunmuştur.³

Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Maruzat, Tezahir, Kısas-ı Enbiya, Kırım ve Kafkas Tarihçesi gibi eserleri kaleme almıştır. Paşa'nın tarih alanında ortaya koyduğu eserler içerisinde en büyük değeri Tarih-i Cevdet (Tarih-i vekayi-i devlet-i aliye)'e vermek hiç de yanlış bir tutum olmayacaktır. Eser, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774)'ndan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına

² Kemal Sözen (1998), *Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, İstanbul, s. 17.

³ Cevdet Paşa (1991), *Tezahir*, c. I, yay. Cavid Baysun, Ankara, s. XIV.

(1826) kadar geçen elli iki yıllık dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik hayatına ışık tutmuştur. Bu değerli fikir adamı, tarihçiliğimizin eski devresiyle yenisi arasındaki köprü kurmuştur. Klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı kazandırmış ve tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi açısından eski vakanüvis tarihlerinden farklı yeni bir anlayışın yolunu açmıştır (Sözen, 1998: 41) Türkiye'de olduğu kadar uluslararası bilim çevresinde de önemli bir ilgiye mazhar olan eser, Osmanlı tarih yazımında özgün bir yere sahiptir. Bu özgünlük, Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine ait meselelere yaklaşımı ve bunları Osmanlı aydınlarına tanıtmaya alanında olmuştur (Ortaylı, 2008: 269). Batı'yı kendi çabasıyla tanımanın ötesinde Batı tarzı akademi örgütlenmesinin tarihçilik açısından ilk neticesi Tarih-i Cevdet'tir. Paşa'nın eseri Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma anlamında en kritik dönemini teşkil etmektedir (Özcan, 2011: 38). Paşa'nın Tarihini özgün kılan bir diğer önemli nokta ise devlet adamlarına, topluma, kurumlara ve olaylara eleştirel bakış açısıdır. Zikrettiğimiz önemine binaen biz bu çalışmada Cevdet Paşa'nın gözünden Avrupa'nın önemli siyaset ve devlet adamlarından Napolyon Bonapart'ı tanıtacağız. Paşa'nın onun faaliyetlerini nasıl değerlendirdiğini, dünya ve Osmanlı tarihi içerisinde onu hangi konuma yerleştirdiğini anlamaya çalışacağız.

19. yüzyılın ilk yarısına damgasına vuran önemli bir siyasetçi, devlet adamı olan Napolyon, Fransız İhtilali'nin dünya siyasetine armağan ettiği ve kısa bir zaman içerisinde kazandığı askeri zaferlerle Avrupa haritasını baştanbaşa değiştiren, veya değiştirmeye çalışan, önemli bir generaldir. Dünya siyaseti üzerinde bu kadar etki bırakmış olan birisi, elbette Cevdet Paşa'nın da dikkatinden kaçmamış ve eserde kendisiyle ilgili geniş bir malumat verilmiştir. Neumann, Cevdet Tarihi hakkında yazdığı eserinde Napolyon için "*Tarih-i Cevdet'in en önemli adamı*" başlığını kullanmıştır.⁴ Gerçekten de Napolyon için Tarih-i Cevdet'in baş aktörlerinden biri tabirini kullanmak yanlış olmaz. Çünkü Cevdet Paşa, 12 ciltlik eserinin 6. cildinden itibaren sürekli bir şekilde Napolyon'dan bahsetmiştir (11. cilde kadar). Bu durum ise akıllara acaba Cevdet Paşa,

⁴ Christoph K. Neumann (2000), *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev. Meltem Arun, İstanbul, s.133.

Napolyon'a eserinde neden bu kadar yer verdi? Başka hiçbir Avrupa liderine eserinde bu kadar yer ayırmamasına karşın Napolyon ile niçin bu kadar ilgilendi? Napolyon'u çağdaşı olan devlet adamlarından hangi yönüyle ayrı tuttu? gibi soruları getirmektedir. Bu ve benzeri sorulara cevap aramak makalenin de içeriğini teşkil edecektir. Cevdet Paşa'nın Napolyon'a ilişkin paragraflarında, Napolyon'un önlenemez yükselişini anlama ve izah etme arayışı açık bir şekilde hissedilmektedir. Bununla birlikte Napolyon'un Avrupa'da tahakküm kurmasında etkili olan siyasi ve sosyolojik unsurlar üzerine de odaklanılmıştır.

Cevdet Paşa'nın Napolyon Bonapart'ı nasıl anlattığı meselesine girmeden önce, eserin Osmanlı tarih yazımındaki önemine vurgu yapmamız gerekir. Avrupa tarihine ve özelde Napolyon meselesine yaklaşımı, Osmanlı tarih yazıcılığı açısından da önemli yenilikleri beraberinde getirmiştir. Paşa, olayların zamanlamasını ve birbirleriyle olan ilişkilerini iyi bir şekilde tahlil eder ve bunları kendi bilgi süzgecinden geçirir. İncelediği dönemde hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa tarihinde meydana gelen olayları iç içe anlatır. Böylece tekdüze yazılan bir Osmanlı tarihinden veya Avrupa kronolojisinden ayrılır. Getirdiği bu yeni sistemle Osmanlı tarih yazımında kullanılan metot modernleşmiştir (Ortaylı, 2008: 269). Cevdet Paşa'dan önce Avrupa tarihiyle ilgilenen birçok Osmanlı tarihçisi mevcuttur. Bilinen ilk tercüme eser, Feridun Bey tarafından Hasan bin Hamza ve Ali bin Sinan'a yaptırılan Fransa tarihidir. Yine 1650'lerde, İbrahim Mühlhemî, konusu Romalılar ve Franklar olan bir eser çevirmiştir. Kâtip Çelebi ise, Johann Cario'nun Frank Kroniği (1548 tarihli) ve Chalcondyles'i Türkçe'ye kazandırmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi de yazdığı tarihinde Eski Yunan, Roma ve Bizans'tan bahseder (Ortaylı, 2008: 277). Ancak bu tarihçiler ya yalnızca Avrupa tarihini ya da Avrupalı tarihçilerden yaptıkları tercümelemleri anlatmışlardır. O ise, farklı kaynaklardan yararlanmasına rağmen Avrupa ve Osmanlı tarihini bir terkip haline getirmeyi başarmıştır.

TARİH-İ CEVDET'E GÖRE NAPOLYON

Eserde, Napolyon'un çocukluğu ve gençliğiyle ilgili neredeyse hiç bilgi bulunmamaktadır. Paşa, bazı devlet adamlarının (örneğin Cezzar Ahmet Paşa) gençlik yıllarındaki faaliyetlerine

yer ayırmıştır. Ancak Napolyon'un çocukluğu hakkında bilgi verme ihtiyacı hissetmemiş veya gerekli görmemiştir. Zaten genel olarak kendisinin ilgilendiği temel konular, Napolyon'un siyasi ve askeri faaliyetleridir. Nitekim eserinde ilk kez Napolyon ismine Paris'te çıkan bir isyanın bastırılması sırasında yer verir (Cevdet, VI, 1309: 198). Napolyon'un, İtalya ve Avusturya devletlerine karşı üstünlük kurarak yönünü Osmanlı Devleti'ne çevirmesi ve Mısır'ı işgali, Paşa'nın hoşuna gitmemiş ve bu hoşnutsuzluğu da cümlelerine yansımıştır. Napolyon, İskenderiye önlerine varmadan önce İngilizlerin buraya geldiklerini ve bölge halkına yardım etme talebinde bulduklarını anlatır. Ancak bu yardım teklifinin şehir eşrafı tarafından kabul edilmemesi üzerine İngilizlerin çekip gittiklerinden söz etmiştir (Cevdet, VI, 1309: 324). Paşa, teklifin kabul edilmemiş olmasını taktik bir hata olarak değerlendirir, konuyla ilgili değerlendirmeleri Paşa'yı Fransızlara karşı İngilizlere daha yakınmış gibi göstermektedir. Ona göre, olası bir İngiliz yardımı Fransız gücünü kırabilecek ve belki de Napolyon'un Mısır'ı işgalini engelleyebilecekti.

Muhafazakâr bir kimliğe sahip olan Cevdet Paşa, Napolyon'un Mısır'a gelir gelmez hemen o gece İskenderiye'ye asker sevkiyatı yaptırmasını dinsel bir bağlamda değerlendirir. Napolyon'un acele etmesindeki en önemli sebep, "*Ahâlî-i İslâm'a fırsat*" vermemektir. Bu yaklaşımıyla Mısır işgali'ni, 19. yüzyılda hassasiyet kazanmış olan siyasi ve zihniyet alanındaki İslam ve Hıristiyan çatışmasının bir parçası olarak değerlendirmiştir.

Cevdet Paşa, İskenderiye'nin Fransızların eline geçmesiyle, Napolyon'un bölgedeki stratejisine özel önem vermektedir. Napolyon, bir yandan Mısır'da oldukça etkili olan Kölemenlerin gücünü kırarak Osmanlı Devleti'ne faydalı olduğunu göstermeye çalışıyor, diğer yandan ise Mısır'daki bey ve şeyhlerin nüfuzunu artırarak onlara umut verip aldatmayı planlıyordu. Napolyon'un, Fransız askerlerine hitaben yaptığı nutka yer veren Paşa, Napolyon'un belirttiği -halkın malına ve canına taarruz edilmeyeceğini ayrıca mezhep ve adetlere hoşgörü ile yaklaşılacağını- taahhütlerini bir aldatmaca olarak görmektedir. Napolyon'un Arapça bir ilan bastırıp bütün Mısır'a dağıtması ve

ilanda İslam dinine "*riâyetinden*" bahsetmesini örnek olarak göstermektedir. Hatta kendisinin Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilerek Mısır'daki karışıklıklara son vermeye geldiği iddiasını bir oyundan ibaret olduğunu beyan etmiştir (Cevdet, VI, 1309: 327). Napolyon'un Mısır'a gelmeden önce Malta'yı ele geçirdikten sonra Müslüman esirleri serbest bırakmasını da bu bağlamda değerlendirmiştir (Cevdet, VI, 1309: 289).

Cevdet Paşa, Napolyon'un İskenderiye'yi aldıktan sonra Kahire üzerine yönelmesini canlı bir şekilde anlatır. Napolyon, donanmasında bulunan sandalları birleştirip askeri ağırlıklarını bu sandallar vasıtasıyla taşımıştır. Fransız tarafının taarruz haberi alınınca Mısır Valisi Ebubekir Paşa, bölgenin bey, ümera, ayan, ulema ve şeyhlerin bulunduğu büyük bir divan oluşturmuştur (Cevdet, VI, 1309: 328). Mısır beylerinin Fransa donanmasını durdurmak için aldığı tedbirleri⁵ anlamsız bulan Cevdet Paşa, eserinin bazı paragraflarında yaptığı gibi Fransız ordusunu övmüştür⁶. Buna karşılık, Suriye Seferi'ni anlattığı kısımda Napolyon'un ordusunu Cengiz Han'ın ordusuna benzeter. Özellikle Yafa'yı ele geçirdikten sonra kendisine direnen Yafalıları kurşuna dizdirmesini "*milel-i mütemeddinede işitilmemiş bir tavr-ı Cengizâne*" olarak niteler (Cevdet, VII, 1309: 18). Napolyon ordusunun ne kadar vahşi bir tutum içerisinde olduklarını okuyucusuna anlatırken tüm dünyada belleklerde yer almış olan Cengiz Han imajına gönderme yapması önemlidir. Bununla da yetinmeyerek 19. yüzyılda Avrupa merkezli yeni bir tarih inşa edilirken ortaya konulan Batı imgesini de tartışmaya açmaktadır. Bilindiği gibi Amerika, Afrika gibi ülkelerde hâkimiyetlerini yerleştiren Avrupa devletleri bu yüzyılda Osmanlı

⁵ Trabluslu Ali Paşa'nın teklif ettiği ve divanda kabul edilen plana göre, Fransız donanmasının geçişini engellemek amacıyla Mağanzel Burcunun doğusundan batısına kadar Reşid Boğazı'na çekilmek üzere 130 arşin uzunluğunda gayet kalın bir demir zincir imal edildi. Ufak kayıklar birbirine bağlanıp köprü düzenlendikten sonra üzerlerine top ve cephane konuldu. Cevdet, VI, 1309: 333.

⁶ *Halbuki ol asrda Bonaparte ordusu en muallim ve muntazam olup Mısır'da ise henüz talim-i asker bahsi meydana çıkmamış ve Avrupa'da ihtirâ olunan sanayi-i âteşbâzi meselesi mevzû-i bahs olmamış olduğundan Fransızlara karşı Ali Paşa'nın edeceği tedâbir-i harbiyenin tesiri olamayacağı derkârdır.* Cevdet, VI, 1309: 333.

hilafetine bağlı bölgeleri ve Akdeniz'in etrafındaki ülkeleri sömürgeleştirme savaşına girişmişlerdi. Ekonomik açıdan geri kalmış ve siyasi istikrarını kaybetmiş bölgelerde sömürü ve işgalin yürütülmesinde askeri imkânların yanı sıra bölge halkı üzerinde psikolojik bir baskı oluşturmak ve direnci yıkmak için daha farklı yöntemler de kullanmışlardır. Bunların başında hiç şüphesiz bilimi ve aydınlığı temsil eden Avrupalıların dünyayı medenileştirdiği iddiası yer alır. Konferanslar, kitaplar ve aydınlar aracılığı ile sürdürülen bu propagandalar oldukça etkili olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, detaylara girmeden Napolyon'un Mısır ve Suriye işgalleri üzerinden Avrupalıların kendilerine yükledikleri bu misyonu ve Avrupalı imgesini eleştirmiştir. Cengiz Han'ın bir metaforu ile yetinmeyen Cevdet Paşa, Avrupalıları Arnavutlarla karşılaştırarak görüşlerini güçlendirmeye çalışır. Avrupalılara nazaran Arnavutların vahşi bir kavim olarak bilinmelerine rağmen, silahsız olan bir kimsenin üzerine asla silah çekmediklerini belirterek Napolyon gibi güya hürriyet ve medeniyet davası ile ortaya çıkan "terbiyeli ve ma'lûmâtlı bir zâtın" eli kolu bağlı savunmasız insanları kurşuna dizdirmesini "hareket-i vahşiyâne" olarak kabul edilemez bulur.

Paşa, Napolyon'un Yafa'da yaptığı katliamı anlatırken yalnızca Avrupa medeniyetini yargılamakla kalmaz aynı zamanda Fransız İhtilalini de sert bir üslupla eleştirir. Ona göre yalnızca bu katliam bile "Fransız İhtilâlî'nin ne mertebe ahlâkı ihlâl eylemiş olduğuna bir delîldir" (Cevdet, VII, 1309: 18). İhtilali ağır bir dille eleştirmesine rağmen, bu hareketin etkisini kavramış ve Avrupa sosyo-kültürel hayatında meydana getirdiği değişiklikleri fark etmiştir. Aslında onun tavrı oluşan yeni sistemde Osmanlı Devleti'nin konumunu tayin etme çabasıdır (Ortaylı, 2008: 270).

Cevdet Paşa, Napolyon'un ilk yenilgisini aldığı Akka Savunması'nı anlatırken iki önemli noktaya dikkat çeker. Bu hususların ilki Akka'daki güçlerin ciddi anlamda güçlendirilmesi ve Akka Müslümanlarının başarılı şehir savunması, ikincisi ise Müslümanların aldığı tedbirlere rağmen Napolyon'un kendisinden beklenmeyecek askeri açıdan yanlış bir taktik uygulaması ve beceriksizliğidir. Cezzar Ahmet Paşa için "muhâfaza-i namus ile din ü devlet uğrunda can vermeyi tercih ettiğinden"

Fransızların şiddetli akınlarına karşı "göğüs gererek fedâilik yolunda" önemli bir mücadele örneği gösterdiğini dile getirmiştir (Cevdet, VII, 1309: 22). Akka kuşatma altında iken birkaç batılı mühendis savunma alanlarının inşasında ve askerlerin sevk edilmesi hususunda önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak Fransız askerleri, "ilim ve sanat ile icrâ olunan tedâbiri" hiçe sayarak Akka'ya girmişlerdi. İslam askerlerinin "fevkalâde mukavemet" içerisinde mücadele etmeleri neticesinde Fransızlar püskürtülmüştür. Buna göre harbin kazanılmasında asıl sebep "millet-i İslâmiye'nin mesbûk-ı misâli olmayan mukavemet-i fedâkârâneleri idi" diyerek Akka savunmasının başarılı olmasının nedenleri hakkında bilgi vermiştir (Cevdet, VII, 1309: 26). Nizam-ı Cedit askerlerinin katkılarında da değinen yazar, bir kez daha din vurgusu yapmıştır. Özellikle İngiliz mühendislerin desteğini göz ardı etmemekle beraber, ona göre kuşatmanın kazanılmasında kilit rol oynayanlar, İslam milleti yani Müslümanlardır.

Müverrih, Akka'daki Müslüman direnişini anlatırken, bir kez daha Napolyon'un yöre halkını aldatmaya yönelik taktiğine değinir. Cezzar Ahmet Paşa'nın faaliyetlerini etkisizleştirmek, Müslümanlar arasındaki dayanışmayı kırmak için, açıkça yalana tevessül ettiğini "Fransalı Devlet-i Osmâniyye ile müttefikler deyü ahâlî-i İslâm'a iğfal edegelmış ise de onun bu sözleri hep yalan olduğu cümlelerin malumu olup" ifadesiyle belirtir (Cevdet, VII, 1309: 12).

Akka Savunmasının başarısız olmasının ardından Napolyon, Mısır'da güç bir konumda kalmıştır. Her ne kadar Fransızlar Mısır'da hakim konumda olsalar da denizler İngilizlerin ablukası altındaydı ve bu durumdan Napolyon hiç hoşnut değildi. Paşa, bu duruma özel vurgu yapmış ve Napolyon'u Mısır'da "mahsûr" olarak göstermiştir. "Mısır'da mahsûr hükmünde olan Bonaparte, Avrupa politikasından ve İstanbul'un ahvâlinden haber alamıyor" olması, Mısır seferinin de sonunu getirmiştir (Cevdet, VII, 1309: 12). Fransızların, İngiliz Amiral Smith'ten üç küçük geminin Fransa'ya gitmesi için izin istemeleri eserde, Napolyon'un bir tür kaçış planı gibi anlatılmıştır (Cevdet, VII, 1309: 57). Ancak, amiralin neden bu üç gemiye izin verdiği hakkında bilgi vermemiştir.

Eserinde, Napolyon'un "kafesten firâr eden kuş gibi uçup" Mısır'ı terk etmesini anlattıktan sonra⁷, istila hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Mısır istilasını hem Napolyon hem de Fransa açısından ayrı ayrı izah etmiştir. Ona göre Napolyon, bu seferle büyük bir itibar kaybetmiş ve kendisine gösterilen teveccühü boşa çıkarmıştır: "İtalya'da elde ettiği şan u şöhretini tezyîd ve kendisini meydana getiren müdirânın hükmünü imhâya medâr olabilecek derecede te'yîd eyledi. Vatan u milleti için ne kazandı hiç, ne ziyân etti pek çok." Fransa'nın kaybında, bütün sorumluluğun Napolyon'a ait olduğuna vurgu yaparak anlatmıştır. Korsanlıkla suçladığı Napolyon'un bu girişiminin ülkesine etkisini, "ondan sonra Fransızların memâlik-i şarkiyede nüfuzları silahlarının kuvveti kadar geçer oldu. İngilizler ise bilakis evvelkinden ziyâde emniyet ve itimâda mazhar oldu. Yani Fransızların kaybettiği nüfuzu düşmanları olan İngilizler kazandı" ifadeleriyle anlatmaktadır (Cevdet, VII, 1309: 58). Fransızların o vakte kadar "bütün âlemi" hürriyet ve medeniyete davet eden bir medeni millet olarak bilinmelerine karşın Mısır işgali sonrası Arap coğrafyasında "hûn-rîzâne"⁸ ile şöhret bulduklarını ifade etmiştir.

Fransa'nın doğu milletlerinde büyük bir imaj kaybına uğradığını belirttiği cümlelerde Paşa'nın, hem Fransa hem de Napolyon'u aşağılamaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Napolyon'un Yafa'da Arnavutları kurşuna dizdirmesini "kasaplık" olarak değerlendiren Paşa, Napolyon'un vahşiliğini yalnızca Müslümanlara karşı değil kendi askerine karşı da gösterdiğini ifade eder. "Otuz binden ziyâde" Fransız'ın öldürülmesini ve Akka dönüşü

"kendi uğruna can veren askerinin hastalarını afyon ruhuyla" zehirletmesini, alınıdaki kara bir leke olarak eserine kaydetmiştir. (Cevdet, VII, 1309: 58 – 59).

Napolyon ve Fransız milleti ile ilgili Cevdet Paşa'yı şaşkırtan ve hayrete düşüren diğer bir olay ise, Napolyon'un imparator seçilmesidir. Bu yüzden Onun Mısır'dan Fransa'ya geri dönüşüne yer ayırdığı kısımda bu olayı vurgulu bir şekilde ifade etmiştir. Bu husustaki "İmparatorluk keyfiyeti ulemâya hayret vermişti. Zira Fransızlar hürriyet ve cumhuriyet dâiyesi ile kıyâm ederek bunca devirlerden beri Fransa'da saltanat süren Burbon Hanedanını imhâ ve kraliyet usulünü ilga için bu kadar kanlar dökmüş iken ehad-nâsdan birini imparator kabul etmeleri alemin en garip vaka-yı tarihiyesinden biridir" cümleleri onun hayretini açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Cevdet, VIII, 1309: 6). Aslında bu şaşkınlık yalnızca Paşa'ya ait değil, kendi ifadesiyle "İmparatorluk keyfiyeti" devrin tüm aydınlarının ve ulema sınıfının anlamakta zorluk çektiği bir mevzudur. Bu cümlelerle Paşa, monarşik sisteme olan bağlılığını ortaya koyarken imparatorluk makamına oturan Napolyon'u sıradan bir insan olarak görmesi dikkat çekmektedir. Fransız halkının hürriyet ve cumhuriyet iddiasıyla ayaklanarak Fransa'da uzun süredir hakimiyet süren Burbon hanedanını ortadan kaldırıp krallık rejimine son vermelerine ve bu uğurda çok kan dökülmesine rağmen sıradan birisini imparator olarak kabul etmelerini en garip tarihi vaka olarak nitelendirirken aynı zamanda Fransız halkının travmatik bir tutum sergilediğine vurgu yapar.

"İmparatorluk keyfiyeti" hususunda Fransız halkının bu anlaşılmasız tutumuna karşın Napolyon'un planlı bir strateji takip ettiğine inanmaktadır. Çünkü Paşa, Napolyon'un kendisini imparator ilan ettirirken "düvel-i muazzamanın efkârını yokladığını" belirtmektedir (Cevdet, IX, 1309: 2). Fransız halkıyla Napolyon'u karşılaştırdığı bu açıklamalarında bir nevi Napolyon'un üstün zekası, yönetim kabiliyeti ve gücüne zımnî bir atıf yapmaktadır. Öyle ki Fransız halkının bir taraftan yüzyıllardan beri kralları olan Burbonları devirerek Cumhuriyet konusunda tarihi bir irade sergilemeleri, diğer taraftan Napolyon'a boyun eğmeleri ve kaderlerini

⁷ Cevdet Paşa, Napolyon'un Mısır'da İngilizlerin elinden kaçıp kurtulmasını Fransız halkının gözünden de değerlendirmiştir. Napolyon'un İngiliz ablukasını yararak Fransa'ya çıkması, halk nezdinde "fevkalade bir dirayet ve cesarete delil" olarak görülmüştür. Paşa'ya göre o sırada Fransa'daki yönetim "pek fena bir haldeydi." Yönetimdeki sorunların düzeltilmesi için kurulan gizli cemiyetler de Napolyon'a büyük önem vermiş ve Onun gibi güçlü birisinden istifade etmeye çalışmışlardır. Paşa, "Bonaparte Paris'e vardığında tebrike gelenlerden ve kendisi için tertib olunan ziyafetlerden göz açamazdı." diyerek Fransız halkının kendisine verdiği önemi izah etmiştir. Cevdet, VII, 1309: 57-58.

⁸ Kan dökerek, zalimce, insafsızca. Bkz. Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, 2011: 651.

onun eline teslim etmelerini büyük bir handicap olarak değerlendirir ve bu konudaki esas başarıyı Napolyon'a verir. Eserde, *"Napolyon ile Düvel-i Avrupa'nın mücadelesi"* başlığı ise, doğrudan olmasa da Napolyon'un büyüklüğü konusunda bilinçaltındaki yargısını ortaya koymaktadır. Paşa'nın Fransa ile diğer Avrupa devletleri arasındaki mücadeleyi anlattığı kısımda, doğrudan Fransa devletini taraf olarak değil de Napolyon ismini kullanmış olması önemlidir ve yazarın zihnindeki Napolyon imgesini gösterir. *"İmparatorluk keyfiyeti"* bahsinde Fransa halkı ve devletinin pasif konumuna yaptığı vurgu ile Napolyon'u tek başına Fransa'nın yerine geçirmiştir.

CEVDET PAŞA'YA GÖRE SONUN BAŞLANGICI: MOSKOVA MUHAREBESİ

Cevdet Paşa'ya göre Napolyon'un kariyerinin kırılma noktası, Rusya Seferi'dir. 10. cildin yaklaşık elli sayfasını bu sefere ayırmıştır. Sefer için *"hâlâ dillerde destan olan Moskova melhame-i azîmesi ve Napolyon'un başına gelen felaketlerin dibâcesidir."* tabirini kullanmıştır. Meydana gelen savaşta Napolyon'un uğradığı büyük yenilgi onun sonunu getirmiştir. Paşa, Büyük Moskova Muharebesi adını verdiği bu savaşı canlı bir şekilde tasvir etmiştir: *"Fransızlar ne kadar sürat ile hareket ederler ise Rusyalılar da o kadar sürat ve muntazam sûret ile ricat ediyorlardı. Geri dönerken geçtikleri yerlerdeki zahâiri yakarak ve fırın ve değirmen ve köprüleri yıkarlar idi."* Bunun üzerine Fransızlar yorulmaya başladılar ve ulaştıkları yerlerde yiyecek bir şey bulamayıp *"tuzsuz et ile geçinmeye mecbur oldular."* Fransız askerlerinin birçoğu geride kalıp yolu şaşırmışlardır. Rusça bilmedikleri için *"nereye gideceklerini ve ne yapacaklarını kimseye sorup öğrenemezlerdi."* (Cevdet, X, 1309: 56) diyerek Napolyon Bonapart ve askerlerinin düştüğü durumu gözler önüne sermiştir. Ruslar sürekli mücadeleden kaçınmalarının yanı sıra, geçtikleri yerlerde bulunan ve Fransızların işine yarayabilecek her türlü malzemeyi ateşe veriyorlardı. Napolyon bu durumdan haberdar olduğu halde *"asla yeis ve fütûr getirmeyip"* hemen fırın, değirmen ve köprülerin inşasına başladı. Geride kalan asker ve arabaların toplanması için bekledi. Bu hazırlıkların kendisine on beş gün kadar vakit kaybettireceğini anlamıştı. Yine de eğer hızlı bir şekilde saldırıya geçerse, Rusya'nın askeri

kuvvetini ikiye bölebileceği düşüncesindeydi. Ancak hiçbir şey Napolyon'un istediği gibi olmadı. Geri kalmış olan kırk bin askerden ancak iki üç bini toplanabilmişti. Geriye kalanlar ise Rusya içlerine dağılmışlardı. Bu askerler içinde *"Almanyalı olanların ekserisi"* Niemenn Nehri'ni geçip memleketlerine dönmüşlerdi (Cevdet, X, 1309: 65). Bunun üzerine Fransızlar, *"Kremlin Sarayı'ni ve kadîm Rusya çarlarının müdâfii olan kilisa-i mahsûsu ve âmmeye mahsûs olan yerleri barut atıp imhâ ettikten sonra"* Moskova'yı terk etmeye başladılar (Cevdet, X, 1309: 69), Rus generaller, Fransızları takip ile ordunun üzerine hücum ederek büyük zayıflık verdirmişlerdir. Napolyon, geriye döndüğünde dört yüz binden fazla askerini kaybetmişti (Cevdet, X, 1309: 70).

Siyasi ve askeri alanda Avrupa'nın en önemli lideri konumunda olan Napolyon'un bu sefere çıkma sebebi, kitabın yazarını oldukça düşündürmüştür. Paşa, onun Moskova Seferi'ne neden çıktığı hakkında tam olarak bir karara varamamıştır: *"Bu vakte kadar Napolyon'un irâz eylediği bunca tedâbir üzerine öyle izmihlâlini müntec olan bir muhârebeye teşebbüsü umûr-ı garîbedendir. Acaba Napolyon kazârâ bir hatada mı bulundu yahut geri gururu hasebiyle başa çıkmayacak efkâra mı saplandı yoksa ahvâl-i umûmiyye-i politikiyesi mi onu böyle çıkmaz yola sevk etti?"* diyerek bu harekâtın altında yatan nedenleri anlamaya çalışmıştır (Cevdet, X, 1309: 32). Bununla birlikte, Rusya seferini izah etmeye çabalarken daha çok Napolyon'un karakteri üzerinde durmuştur. Paşa, Rusya seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasında en önemli etkenin Napolyon'un gurur ve kibri olduğu konusunda tereddüt göstermez. Sefer öncesinde kardeşinin kendisine yaptığı uyarılara yer verdiği kısımda, bu hususu açık bir şekilde vurgulamıştır: *"velhasıl Napolyon Avrupa haritasını istediği gibi bozup çizerdi. Bu cihetle kimsede emniyet kalmadı ve mertebe mütehakimâne ve mütecebrâne malûmât ve teâdiyâta düvel ve milel tahammül edemez ve böyle âdet-i tabiiyyet hariç ikbâl-i azîmeti artık dünya çekemez oldu. Vestfalya Kralı ve Napolyon biraderi olan Jerom efkâr-ı umûmiyyenin o mertebe heyecanını pek âlâ anlamış olduğundan o hengâmede Napolyon'a yazmış olduğu mektubunda buralara dair pek çok ihtarakât-ı akilâne ve nesayih-i hakimâne*

vermiş ise de Napolyon kulakları gurur ve gaflet ile kapanmış olduğundan biraderinin sözlerine asla havale-i sem' ve itibar etmekten başka bir büyük ordu ile canib-i şimale gitmek ve az çok kendisine dayanabilecek Rusya devletini iyice ezip de dünyayı delirtmek isterdi (Cevdet, IX, 1309: 168)."

Yenilmez denilen Napolyon'un Rusya'da perişan olması ve askerlerinin büyük çoğunluğunu bu savaşta kaybetmesi, Avrupa devletlerinin Fransa'ya karşı yeni ittifaklar kurmasına yol açmıştır. Özellikle Napolyon'un Madrid'i işgal ederek kardeşini tahta geçirmesi sebebiyle İspanya'daki gerginlik⁹ yeniden Avrupalı devletlerin gündemine girmiştir. İsyan halindeki İspanyollara İngilizler destek vererek Napolyon'un buradaki siyasi projesinin çökmesini sağlamışlardır. Napolyon'un kral olarak İspanya'ya tayin ettiği kardeşi de İspanya'dan kaçmıştır (Cevdet, X, 1309: 80).

Yazar, Napolyon'un son dönemlerini de canlı bir tasvirle okuyucuya yansıtmıştır. Özellikle Napolyon'un Mart 1814'te Fontenblö tarafına çekilmesi, Rusya ve Prusya krallarının Paris'e girmesi ve "meclis-i ayan"ın toplanarak geçici bir hükümet kurulması eserde yer bulmuş ve ardından bu olaylarla bağlantılı olarak Napolyon'un akıbeti anlatılmıştır (Cevdet, X, 1309: 139 - 140). Napolyon'un gelişmelere direnmesine karşın yapacağı bir şeyin kalmaması üzerine tahttan çekilmesi, buna mukabil Rus İmparatoru Aleksandr'ın desteğiyle imparatorluk unvanının uhdesinde bırakılarak Elbe Adası'na¹⁰ gönderilmesi, kendi ve ailesinin durumları bu kısımda kısaca izah edilmiştir (Cevdet, X, 1309: 140). Ancak, bu olaylar anlatılırken Paşa, Napolyon'un tutumu üzerine odaklanarak

⁹ Cevdet Paşa, İspanyolların Fransızlara karşı direnişini anlatırken "Napolyon'a o kadar zahmet vermişti ki mukaddema Avusturya, Rusya ve Prusya devletlerinin mükemmel ve muntazam ordularını perişan etmek için çektiği zahmetler bu nispetle hiç hükmünde idi. Bu hale nazaran vatan ve hürriyetini muhafaza hakkında can u gönülden müdafaaya kıyam eden milletin önüne durmak müşkil olduğu enzar-ı umumide ayan olarak bütün milel-i Avrupa İspanya meselesine itibar etmekte idi." sözlerine yer vermesi Fransızların İspanya'da düştükleri zor durumu açıklaması açısından oldukça önemlidir. Cevdet, IX, 1309: 67.

¹⁰ Elbe Adası için Ahmet Cevdet Paşa, Korsika adasına yakın küçük bir adadır ki "hala İtalya'nın tasarrufundadır." demiştir. Cevdet 1309, X, 141.

metnini zenginleştirmiştir. Fransa tahtından indirilmesinin ardından yaşadıklarını anlatırken "bunca vakitten beri kuvve-yi kahresiyile cihânı lerzân eden bir cihângîre göre bir cezîre-i sagîrede mahsûr kalmak pek acı bir keyfiyet olduğu" ifadeleriyle bir tür empati kurmuş ve Napolyon'un içinde bulunduğu ruh haline tercüman olmaya çalışmıştır. Bir taraftan Napolyon'un intihara kalkışmasını, dramatik bir olay gibi anlatırken diğer taraftan kibirli, hırslı, aç gözlü, hukuka saygısız ve kendini tanrı gibi gören bir insanın düştüğü zavallı ve ibretlik durumu okuyucularına tasvir eder. Ayrıca, kendi gözünde kan dökücü ve acımasız bir katil olan Napolyon'un Elbe adasına gidişini de manidar bulur. Çünkü dünyaya meydan okuyan Napolyon, Elbe'ye giderken "en büyük düşmanı olan İngilizlerin bir gemisine" binmek durumunda kalarak aşağılanmıştır (Cevdet, X, 1309: 141).

Yazar, Napolyon Bonapart'ın Elbe Adası'ndan kaçması ve Fransa'nın başına geçmesini kısa bir şekilde anlatır. Fransa'nın başına geçen XVIII. Luis'nin, bazıları Napolyon'un silah arkadaşları olan, askerlerine güvenmemesi ve o sırada devam eden Viyana Kongresi'nde bulunan Fransız görevliler aracılığıyla, Napolyon'un daha uzak bir adaya gönderilmesini teklif etmesi ve kongredeki bütün devletlerin bu teklifi yerinde bulmaları Paşa'ya göre, Napolyon'un sürgün edildiği adadan kaçmasına neden olmuştur (Cevdet, X, 1309: 176). Eserinin son ciltlerinde hicri ay ve yılların yanı sıra miladi ay ve yıllara da yer veren Paşa, Napolyon'un sürgün yerinden kaçıp hiçbir engelle karşılaşmadan 20 Mart 1815'te Paris yakınında bulunan Fontenblö'ye vardığını ve akşamüzeri Paris'e şölenle girdiğini anlatır. Çünkü kral onun geldiğini haber alınca kaçmıştı. Ardından Napolyon'un yirmi gün gibi bir süre içerisinde "bir katre kan dökülmeksizin" Fransa'da devlet düzenini kurduğunu, okuyucularıyla paylaşmıştır (Cevdet, X, 1309: 177). Napolyon'un kısa süre içinde Fransa'da tekrar hakimiyet kurmasını Cevdet Paşa'nın bir damla kanın bile akmadığı şeklinde eserine yansıtması dikkat çekmiştir.

Viyana Kongresi için bir araya gelen müttefik devletlerin, Napolyon ile anlaşmalarının artık mümkün olmadığını ileri sürerek harekete geçtiklerinde, Napolyon'un takındığı tavır ve cesaretini "bütün âleme karşı mukabele ve müdâfaa etmek üzere" ifadeleriyle öne çıkarır

(Cevdet, X, 1309: 178). Napolyon'un 1815 senesinde Waterloo'da müttefik kuvvetlere karşı ağır bir mağlubiyet almasına rağmen, Cevdet Paşa'nın bu kısımdaki ifadeleri, Napolyon'un askeri ve siyasi dehasına yaptığı bir gönderme olarak değerlendirilebilir.

Paşa, Napolyon'un bu bozgunun izlerini silmek için Paris'e dönmesini ve buradaki faaliyetlerini ise beyhude görmüştür. Kendi adına bir şey elde edememesine rağmen oğlunu hiç değilse tahta geçirme teklifinin de kabul görmemesini ve Saint Helene Adası'na sürülmesini dramatik bir ifadeyle anlatır. Napolyon'un son teşebbüsünü ve yüz günlük imparatorluğunu ise, muhtemelen o günlerde bütün dünyada şöhret bulmuş olan "Yüz Günlük Devlet" şeklindeki ironiyle anlatır (Cevdet, X, 1309: 179).

Paşa, Napolyon'un bundan sonraki hayatı hakkında ise bilgi verme ihtiyacı hissetmemiştir. Sondan bir önceki ciltte "Bu esnada Napolyon Bonaparte'nin vefatı haberi Avrupa gazetelerinde görülmüş ve onun vefatıyla Avrupa hükümdârânı bir büyük endişeden kurtulmuştur." ifadeleriyle, Avrupa'daki Napolyon korkusu ve imgesine bir kez daha vurgu yaparak eserindeki Napolyon faslına son vermiştir (Cevdet XI, 1309: 210).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin en önemli tarihçileri içerisinde yer alan Ahmet Cevdet Paşa, Tarih'inde 19. yüzyılda yetişmiş ve kısa bir süre zarfında kazandığı askeri ve siyasi başarılarla gerek Osmanlı ve gerekse Avrupa tarihi açısından önemli bir karakter olan Napolyon'un, faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cevdet Paşa, Napolyon'u eserinde yer yer övmesine karşılık kendisi hakkında genel anlamda olumsuz bir bakış açısına sahiptir. Bu olumsuz bakış açısının nedeni, Napolyon'un Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyasettir. Paşa, Napolyon'un dünya tarihindeki rolünün farkındadır ve anlattığı olaylarda onun askeri ve siyasi dehası hakkında kendisine hakkını teslim eder. Avrupa tarihini ilgilendiren olaylarda ayrıntılı bir değerlendirme yapmaz. Ancak konu Napolyon'un Osmanlı Devleti hakkındaki siyasetine gelince, derin bir kişilik tahlili ve yargılama söz konusudur. Paşa'ya göre Napolyon'un Osmanlı topraklarında yapmaya çalıştığı devleti ve

milleti "aldatmaktır." Osmanlı Devleti'ne yaptığı ilk ihanet, Mısır'ı işgal etmektir. İşgal ettiği topraklarda halkın bağlılığını sağlamak amacıyla, kendisinin de Müslüman olduğunu iddia etmesi bir kandırmacadan ibarettir. Cevdet Paşa, Napolyon'un Mısır ve çevresinde hem Müslümanlara hem de kendi askerlerine yaptıklarını da uygun bulmaz.

Cevdet Paşa, Napolyon'un karakteri üzerinden Fransız İhtilali'ne de yüklenmiştir. İhtilalin dünya siyasetine getirdiği yeniliklerin farkında ve ihtilal fikirlerinin Osmanlı Devleti için ne kadar tehlikeli olduğunu kavramıştır. Paşa, Fransız İhtilali'nden Napolyon gibi hiç hazzetmez. Napolyon'un kişiliği üzerinden ihtilali yargılaması ve onu, "ahlakî ihlal eden garip bir olay" olarak nitelemesi, yazarın hem Napolyon hem de Fransa İhtilali'ne yaklaşımının en çarpıcı göstergesidir.

Otuz yıl süren bir çalışmanın neticesinde ortaya çıkan ve 19. yüzyılın en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen eserde, baş rolde yer alan kişi, Napolyon'dur. Ancak yazar, onun önlenemez yükselişini açıklamakta¹¹ oldukça zorlanmıştır. Kendisinin kısa bir süre zarfında bu kadar önemli işlere imza atmış olması, Paşa'yı oldukça düşündürmüştür. Paşa, bazı durumlarda ise bu yükselişin nedenini Napolyon'un askeri ve siyasi dehasından çok onun şanslı oluşuna ve talihinin ona yardım etmesine bağlamıştır.

¹¹ Benzer bir şekilde, Napolyon'un başarılarının altında yatan nedenleri araştıranlardan birisi de Eduard Driault'tur. Yazar, Napolyon'un Sırrı başlığında kısa bir süre zarfında hızlı bir yükseliş gösteren bu kişi hakkında ayrıntılı bir tahlil yapmıştır. Bkz, Eduard Driault (2013), *Napoléon'un Şark Siyaseti*, Ankara, s. 351 - 379.

KAYNAKÇA

- AHMET CEVDET PAŞA. (1309), **Tarih-i Cevdet**, (12 Cilt), Tertib-i Cedid, İkinci Tab'ı, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet.
- AHMET CEVDET PAŞA. (1991), **Tezakir (1 – 40)**, (4 Cilt), Yay. Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AHMET CEVDET PAŞA. (1980), **Maruzat**, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Aliye, F. (1995), **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Armaoğlu, F. (1997), **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Aulard, A. (2011), **Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804**, C. III, Türk. Çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bayrak, M. F. (2002), **Osmanlı Tarihi Yazarları**, Milenyum Yayınları, İstanbul.
- Chambers, R. L. (1973), "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmet Cevdet Paşa", **International Journal of Middle East Studies**, s. 440 – 464.
- Devellioğlu, F. (2002), **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Driault, E. (2013), **Napoléon'un Şark Siyaseti, Selim-i Sâlis, Napoléon, Sébastiani ve Gardane**, Tercüme: Köprülüzâde M. Fuad, Çeviriyazı: Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. ve Aydın, M. A. (1993), Cevdet Paşa, C. VII, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 443 – 450.
- Karal, E. Z. (2007), **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789 – 1856**, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, E. (1996), **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Meriç, Ü. (1975), **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Neumann, C. (1999), **Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008), **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ölmezoğlu, A. (1997), "Cevdet Paşa", C. III, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Eskişehir, s. 114 – 123.
- Özcan, A. (2011), **Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908 – 1960**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Pakalın, M. Z. (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, (3 cilt), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Parlatır, İ. (2011), **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Sertoğlu, M. (2011), **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Sezen, T. (2006), **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yay. Nu. 21, Ankara.
- Shaw, S. J. (2008), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul.
- Soysal, İ. (1999), **Fransız İhtilali ve Türk – Fransız Diplomasi Münasebetleri 1789-1802**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Uçarol, R. (2008), **Siyasi Tarih 1789 – 2001**, Der Yayınları, İstanbul.